

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

Випуск V

Київ – 2020

УДК 94(4):930.85(=16)

С 47

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова); д. іст. н. О.О. Маврін (заступник голови); д. іст. н., проф. Ю.А. Мицик; д. іст. н., проф. В.М. Піскун; д. іст. н. І.Б. Гирич; д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н., проф. Н.І. Миронець; д. іст. н. О.О. Ковальчук; д. іст. н., проф. Є.М. Луняк; д. іст., проф. Р. Ковальник (м. Лодзь, Республіка Польща); к. іст. н. Д.В. Бурім; к. іст. н. А.В. Стародуб; к. іст. н. Н.О. Сінкевич (м. Тюбінген, ФРН); к. іст. н. Г.В. Потульницький; к. іст. н. Д.С. Гордієнко.

Славістична збірка.

Вип. V / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2020. – 232 с., іл.

ISSN 2522-462X

За редакцією

Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22716–12616Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 20 жовтня 2020)

ISSN 2522-462X

© Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020
© Д. Гордієнко, 2020
© В. Корнієнко, 2020
© Автори статей, 2020

КАТЕРИНА ЩОТКІНА, *Хроніки Томосу*, X. (Віват), 2019, 304 с. – (Серія “Історія та політика”).

Здобуття Автокефального Томосу Православною Церквою України в січні 2019 року для українського православ'я стало подією тисячоліття, порівнянню хіба що з актом запровадження християнства в Україні наприкінці X ст. Тим самим Президента Петра Порошенка можна сміливо поставити поруч з князем Володимиром Великим. Для християнства в Україні загалом акт надання Томосу має неабияке значення, адже відкриває нові перспективи для екуменічного діалогу з усім християнським світом. Значення Томосу одразу оцінили як українці, так і недруги, особливо в урядових колах країни-агресора – Росії.

Перипетії навколо Томосу широко висвітлювались пресою та іншими мас-медіа, врешті знайшли відображення і в узагальнених працях, з яких на особливий інтерес заслуговує книга української журналістки, відомого фахівця з релігійних питань Катерини Щоткіної “Хроніки Томосу”.

Книга написана в публіцистичному стилі і розрахована на широкого читача, що ускладнює суто науковий аналіз і пояснює деякі суперечності в історичних екскурсах. Та, попри публіцистичний характер, прикре враження справляють такі помилки, як підміна Люблінської унії Гадяцькою, датування європейської Реформації XV ст. тощо.

Авторка розпочинає свій виклад з увідного розділу, з промовистою назвою “Що таке автокефалія і як вона стала «мрією українського народу»”. Виклад подається на широкому фоні інших церков, підводиться висновок, що церква, як суспільний інститут, у здобутті автокефалії цілком залежить від державних інститутів, тому роль української державної влади, насамперед Президента Петра Порошенка виявилася вирішальною і в українському прикладі. Заслуговує на увагу теза К. Щоткіної, згідно якої “«отримані» автокефалії – на відміну від «уроджених», себто тих кафедр, які ведуть родовід від апостолів, – узагалі з'явилися саме як компроміс політики й церкви” (с. 10). Однак апостольську традицію пряму чи опосередковану мають усі християнські церкви. Саме питання “апостольської традиції” зумовило гостре несприйняття української автокефалії російським політикумом. Відхід Києва в автокефалію забирає з собою “апостольську традицію” – Андрієву легенду та рівноапостольську – святих Ольгу та Володимира. Адже саме Київ, а не Москва, як слушно наголошує К. Щоткіна, є центром “руського міра”. Тому можна цілком погодитися з авторкою, що в українському варіанті “долі автоке-

фальної церкви й держави переплетені дуже тісно, і успіхи однієї зумовлюють успіхи й саме існування другої” (с. 15). Саме тому серед негативних маркерів, якими РПЦ позначала український автокефальний рух, одного з найвагоміших значень набуває термін “розкол”. Цьому питанню авторка приділяє окрему увагу, цілком слушно наголошуючи, що про жоден розкол української церкви тут не йдеться. Фактично ж, “«український розкол» – це розкол Російської православної церкви. Розкол імперії” (с. 148). Тим самим єдина розкольницька церква в Україні – це УПЦ МП, яка, у термінах авторки, – справжня “хранителька розколу”.

Слушною є й думка авторки, що наявність у складі Київської митрополії (мається на увазі УПЦ МП) окремих митрополій є втіленням ідеї федералізації України у церковній сфері (с. 165), що являє небезпечний прецедент для державної цілісності України. Прикметно, що цей ганж перейняла в УПЦ МП і УПЦ КП – нині ПЦУ, чи то зі звичайного наслідування звиклого зразка чи просто з нерозуміння загроз такої структури. Ще одним викликом для України з боку УПЦ МП, на жаль, лише пунктирно згаданим авторкою, стало зрощення церкви з кримінальними структурами та українським олігархатом, політично орієнтованим винятково на Москву.

З ідеєю автокефалії тісно пов’язана ідея “національної церкви”. За первісною ідеєю істинна Християнська Церква може бути лише єдиною і вселенською. Проте історичний розвиток показав, що єдність являється лише “вічною мрією” християн. На практиці ж, “у кожній «православної» нації, «православної» держави є національна церква” (с. 45). При цьому, як слушно наголошує К. Щоткіна, “для українців питання «церковного будівництва» виявилось пов’язаним з національним будівництвом і самосвідомістю глибше, ніж у багатьох інших народів” (с. 52), що зумовлено особливостями історичних доль українського народу, коли зачасту саме належність до православної церкви визначала “національну” ідентичність. З іншого боку, “боротьба за православ’я виводила Україну, як ми бачимо, зовсім не в «східну традицію», а в західноєвропейський контекст” (с. 59). Тому, цілком у руслі національної традиції, Петро Порошенко й поставив питання здобуття Томосу в широкий контекст євроінтеграції України.

Політичне православ’я авторка детально розкриває на прикладі РПЦ. Заслуговує на увагу думка К. Щоткіної, згідно якої передача Данилового монастиря під адміністрацію Московської патріархії у 1983 році зумовлювалась прагненням советського керівництва “знайти й запустити ті механізми, які не дозволять країні розвалитися, а якщо вона й розвалиться – то щоб не остаточно” (с. 81). Слушність цієї думки підтверджена

історією – на всьому постсовєтському просторі лише РПЦ залишилась єдиним публічним імперським інститутом Росії, насамперед каналами якої й поширюються бацили “руського міра”. Однак, прикметно, що з середини 1980-х років виводиться і рух “третьої автокефалії” Української Церкви, пов’язаний з діяльністю Українського культурологічного клубу. Таким чином на кінець 1980 – початок 1990-х років “перед православним священством постало непросте завдання – зберегти паству, налаштовану проти імперії, у православній вірі, вивести з імперського проекту, але залишитися у православ’ї” (с. 98). Проте “вийти з РПЦ виявилось простіше, ніж позбутися РПЦ зсередини” (с. 106). Відтак, попри стрімкий злет автокефальної ідеї на початку 1990-х років до його втілення в Томосі 2019 року пройшов драматичний шлях, довжиною майже в три десятиліття. Цей період пов’язаний з активною діяльністю Патріарха Філарета – “символу української автокефалії”, постаті якого присвячено найбільший, передостанній розділ книги “Церковний проект патріарха Філарета”.

Упродовж майже трьох десятиліть української незалежності православний проект Патріарха Філарета у формі Української Православної Церкви Київського Патріархату виявився найуспішнішим. При цьому К. Щоткіна чітко відкидає версію РПЦ про перехід владики Філарета на чіткі автокефальні позиції української церкви через провал на виборах у патріархи Московські. Ще у жовтні 1990 р. під час візиту в Україну Патріарха Московського Алексія II в Києві прозвучало гасло “геть московського попа”, що в роки Російсько-української війни (2014–) перетворилося на своєрідний мем. Авторка проводить ідею, згідно якої, на той час митрополит Філарет ішов за подіями – розвал СРСР зумовлював і розвал церкви, попри те, “що церква увійшла до списку «скреп», на які загальні правила розділу не поширювалися”, “автономія у складі РПЦ – це було «останнє слово» імперії” (с. 119, 120). Таким чином автокефалія церкви відповідала інтересам постсовєтської номенклатури, що зосередила у своїх руках владу після серпня 1991 р., представником якої був і Патріарх Філарет. Відповідно й успіх саме цього, певним чином “постсовєтського” проекту зумовлювався тим, що він був спрямований на совєтських у своїй суті людей.

Впевнено авторка спростовує й тезу про “зраду” київським митрополитом совєтської держави: “патріарх Філарет завжди дотримувався однієї парадигми державно-церковних відносин – повної і беззастережної підтримки церквою держави” (с. 126). Тому цілком природно, що з відродженням Української держави мало відбутися і відродження Української Церкви. Відтак, першим актом церковного відродження став Об’єднаний собор 25–26 червня 1992 р. з утворенням Української Православної Церкви Київського Патріархату, на чолі з Патріархом Мсти-

славом Скрипником, замом якого було призначено митрополита Філарета. На жаль, авторка ніяк не пояснює таку позицію митрополита Філарета, хоча далі показує неминучість автокефального руху в Україні і наголошує, що “якби в РПЦ не було митрополита Філарета, його слід було б вигадати. Бо саме його особа дозволила Москві виправдати ту жорстку й недалекоглядну політику стосовно УПЦ МП, яка буде нею реалізована” (с. 156). Сам Патріарх Мстислав Скрипник не визнав Собор і його рішення, тому цілком очевидно, що це був тактичний крок самого Філарета, який тим самим “знімав” з себе низку звинувачень, які на нього рясно сипалися з рядів РПЦ. Не приніс Собор і єдності українському православ’ю. Проте саме ця подія стала визначальною в русі української церкви до здобуття реальної автокефалії.

Вихід митрополита Філарета “з-за ширми”, на думку К. Щоткіної, був зумовлений викликом для молодого УПЦ КП після перемоги Л. Кучми з виразно промосковськими позиціями на президентських виборах у 1994 р. Перший акт протистояння церкви й влади увійшов в історію як “кривавий вівторок” 1995 р., коли під час похорону Патріарха Володимира Романюка режим Кучми використав “Беркут” для кривавого розгону похоронної процесії.

Обрання Патріархом митрополита Філарета, безумовно, пішло на користь церкві, особливо в часі першого російського реваншу в Україні за каденції Л. Кучми. Як наголошує К. Щоткіна, “Патріарх став не лише лідером національної церкви й автокефального руху – він став просто «національним» лідером, втіленням національної ідеї і державницьких устремлень” (с. 141).

Авторка влучно прив’язала успіх автокефального українського проєкту до загального потужного руху українського суспільства під гаслом “Геть від Москви” (с. 42). Цьому сприяло й відверте втягування УПЦ МП проросійськими елітами в сферу реальної політики, перший вияв якої відбувся під час президентської кампанії 2004 р., коли УПЦ МП відкрито повела агітацію проти кандидатури Віктора Ющенка. Як зазначає К. Щоткіна, такої відвертості, яку виявили Л. Кучма та В. Янукович, “у використанні «церковного ресурсу» ніхто собі раніше не дозволяв” (с. 182). Розгортання “політичного православ’я” в Україні актуалізувалось з приходом на патріарший престол у Москві Кирила Гундяєва – соратника В. Путіна і палкого адепта “руського міра”, а в Києві – митрополита УПЦ МП Онуфрія Березовського, який між миром і війною “ладен був обрати війну” (с. 187).

Церковний вибір Петра Порошенка був однозначним і визначався він перемогою Євромайдану та європейським вибором пасіонарної час-

тини українців. Ставши чітко на позиції реалізації політичного національного проєкту, Президент Порошенко неминуче змушений був очолити фінальну стадію боротьби за Томос і він її очолив. Цій меті сприяло й повне падіння авторитету УПЦ МП, що сталося внаслідок окупації Росією Криму та розгортанням війни на Донбасі.

Боротьба за автокефалію Української Православної Церкви вийшла на міжнародний рівень. “Питання про канонічну територію України набуло геополітичного звучання: церкву було визнано важливою складовою війни України за незалежність” (с. 254). Боротьба триває, як і триває Російсько-українська війна...

Книга позначена певним суб’єктивізмом. Авторка явно симпатизує митрополиту УПЦ МП Володимирі Сабодану, який подається винятково в яскравих, світлих тонах, і водночас вона “недолюблює” Президента Віктора Ющенка, повторюючи штампи щодо оцінки чи “помилки” його каденції, хоча й визнає, що “команді Ющенка вдалося посунутися на шляху до канонічної автокефалії напрочуд далеко”, наприклад, здобути визнання Вселенського Патріарха неканонічності передання Київської митрополії Московському патріархату 1686 р. (с. 218), як визнає авторка й зміцнення незалежності України в часи президентства Віктора Ющенка.

Та попри все, книга побудована на широкому матеріалі, сповнена глибокого та всебічного аналізу подій, і заслуговує на увагу як широкого кола читачів, так і професійних істориків та суспільствознавців загалом. Щодо перспектив, заслуговує на увагу думка К. Щоткіної, згідної якої, у ситуації, що склалася на межі 2018–2019 рр., “Москві більше нічого не залишається, як чіплятися за Київ. Інші сценарії – у яких Київ набуває реальної самостійності, зокрема церковної, – повністю змінює долю Москви й примушує її до пошуку іншого – власного «сенсу життя». А там до цього не готові” (с. 300).

Як буде розвиватися історія українського православ’я покаже час. Очевидно, успіх Української Православної Церкви ще певний час буде залежати від успіху України як держави в унезалеженні від Москви, безпосередньо у протистоянні Росії на фронті, в культурній та інформаційній політиці. У свою чергу, успіх української церкви й держави має привести до справжньої секуляризації України, до дійсного відокремлення церкви від держави, що, зі свого боку, сприятиме вестернізації та європеїзації України, відтак остаточному виходу з імперських обіймів Росії та “оздоровленню” українського православ’я.

Дмитро Гордієнко